

ADALÉK AZ EGYJERES NYELVEMLÉKEK TÖRTÉNETÉNEK
TANULMÁNYOZÁSÁHOZ

Balázs L. Gábor

Mint ismeretes, egyjereseknek azokat a nyelvelmékeket nevezzük, amelyekben a két redukált magánhangzó jele helyett csupán egyetlen graféma szerepel, vagy csak az ѡ, vagy csak ѣ. Bár az eddig feltárt középkori szláv nyelvelmékek többségében /különösen a legrégebbiekben/ mindkét redukált hangzó jele megtalálható, rendelkezésünkre állnak olyanok is, amelyekben vagy kizárólag az elöl képzett, vagy kizárólag a hátul képzett redukált írásjele szerepel. Az egyjerességre vonatkozóan többféle magyarázat is született a történeti szlavisztika fejlődése során, ezek nagyrésze azonban nem tulajdonított különösebb jelentőséget a szóban forgó jelenségnek. Az első szlavista, aki behatóan tanulmányozta a jerek használatának törvényszerűségeit az óbolgár nyelvelmékekben, B. Conev volt.¹ Conev legfőbb érdeme, hogy megkísérelte egyet-

len elv -- a jerek használata -- alapján csoportosítani a bolgár nyelvelmékeket. Bár klasszifikációját tekintélyes vizsgálati anyag alapján végezte el, az azóta feltárt nyelvelmékek adatai szükségessé tették a conevi osztályozás felülvizsgálását.² Ezen a téren kiemelkedő jelentőségű kutatásokat végzett a közelmúltban elhunyt kiváló bolgár nyelvész, I. Gălăbov. Kutatási eredményeinek megfelelően Gălăbov négy óbolgár irodalmi iskola /másolóiskola/ meglétét feltételezi a bolgár irodalmi nyelv történetének legrégebbi korszakában:³ a/ a cirill-metódi kétjeresét, b/ az egyjeres preszláviét, c/ a kétjeres preszláviét és d/ az egyjeres iskoláét az 1 kizárólagos használatával. A conevi klasszifikációval szemben Gălăbov az elől képzett redukált grafémáját használó egyjeres nyelvelmékeket kelet-bolgár /preszlávi/ eredetűnek tartja, nem pedig nyugatinak. Nézeteit Simeon cár preszlavi rotundájának felfelirataival indokolja, melyek között olyanok is akadnak, amelyekben csak az elől képzett redukálthang írásjele szerepel. Gălăbov szerint az adott helyesírási normát a X. században Simeon cár udvarában létrejött irodalmi kör vezette be és alkalmazta először a Preszlav környéki egyjeres dialektus alapján. A preszlávi iskola tekintélyét bizonyítja az is, hogy ez a helyesírási rendszer dominál a XIII. századi bolgár nyelvelmékekben, valamint az a tény, hogy az 1 grafémát kizárólagosan alkalmazó szisztéma alapján jött létre a korai szerb írott nyelv is.⁵

A preszlávi feliratok nyelvi jegyeinek vizsgálatát I. Gálábov kiegészítette a legkorábbi egyjeres nyelvemlékek karakterisztikájával és megállapította, hogy a helyesírási egyezések mellett szembetűnő fonetikai hasonlóság is jellemzi azokat. Elsősorban a preszlávi feliratok és az ún. Makedóniai cirill töredék, illetve a Codex Suprasliensis egyjeres részének⁶ nyelvi elemzése alapján Gálábov a preszlávi iskola legfőbb jegyeit a következőkben állapította meg: 1. a két ósszláv jer helyett egyetlen, az elől képzett redukált használata, 2. az *ѣ* és az *ѥ* grafémák hasonlósága, 3. speciális grafémák megjelenése a jésített magánhangzók jelölésére, 4. az *ѣ* és az *ѥ* közötti különbség megszűnése, 5. a *ѣ* és *ѥ* írásának az *а*-hoz közelít, az *ѣ* , *ѥ* írásmód, 7. a *ѣ* és *ѥ* keverése, 8. egyaránt előfordul a *ѣ* és a *ѥ* írásmód, 9. a participium praeteriti activi I. végződése *-ѣ*, nem pedig *-ѥ*, 10. a posztpozitív névelő széleskörű használata, 11. számos lexikai sajátosság.⁷ Minél régebbi egy adott egyjeres nyelvemlék /mivel a továbbiakban csak a preszlávi iskola nyelvemlékeivel kívánunk foglalkozni, egyjeres emlékek alatt most már a kizárólag az elől képzett redukált jelét alkalmazó írott emlékeket értjük/, annál jobban tükrözi a fenti sajátosságokat. Ennek megfelelően Gálábov három csoportba sorolta az egyjeres óbolgár nyelvemlékeket.⁸ Az első csoportba azok a nyelvemlékek tartoznak, amelyek fonetikai arculatuk alapján legközelebb állnak a preszlávi is-

kolához: Simeon cár rotundájának /Aranytemplom/ feliratai és a Makedóniai cirillbetűs töredék. A második csoport átmenetet képez: a Codex Suprasliensis egyjeres része, míg a harmadik csoportba tartozók már viszonylag jelentősen eltávolodtak az eredeti elvektől: a Miroszlav-evangélium, a Reimsi evangélium és Johannes Exarcha műveinek későbbi másolatai. Gálábov tehát ezeket a nyelvemlékeket tartotta a legrégibb óbolgár egyjeres emlékeknek. Időközben azonban előkerült egy újabb egyjeres bolgár nyelvemlék, egy triódion két lapja. Ezt a töredéket H. Kodov adta ki, aki szerint ez az írott emlék igen régi óbolgár töredék a XI. század végéről, legkésőbb a XII. század elejéről.⁹

Ebben az esetben a fenti klasszifikáció táblázata ki kellene hogy bővüljön, hiszen ha a triódion valóban ilyen régi, akkor bele kell tartoznia vagy a második, vagy a harmadik csoportba. Az alábbiakban ezt a lehetőséget kíséreljük meg megvizsgálni.

Paleográfiai adatok

Mivel a legalapvetőbb paleográfiai jellemzőket Kodov közli a már említett szövegkiadásában, itt csak néhány kiegészítést kívánunk tenni. Első ránézésre is azonnal megállapítható, hogy ez a nyelvemlék nem tartozik a legszebben, leggondosabban

megformált bolgár munkák közé. Semmiféle díszítést nem látni az iniciálékon, a betűk rajza nem tetszetős, a sorok nem egyenesek, az írás jobbra dőlő, a soron belül különböző nagyságú betűk találhatók. Mindezt Kodov a másoló tapasztalatlanságának tudja be.¹⁰ V. Scsepkin¹¹ szerint a nem szép, primitív betűrajzolás, a sorok dőlése, a szögletes betűk, az egyenetlen sorok és a sorokban a változó nagyságú /és formájú/ betűk a délszláv emlékek közül a makedónokra /nyugat-bolgár/ jellemzőek. Mint azt később látni fogjuk, ennek a megállapításnak a fonetikai jellemzők sem mondanak ellent, inkább megerősítik azt. Hriszto Kodov a paleográfiai és fonetikai elemzést összegezve leszögezi, hogy az illető triódion-töredék a bolgár nyelvterület délnyugati részéből való.¹² A nyelvemlék keletkezési idejének megállapításához Kodov néhány jellegzetes betűformát vizsgál meg, kiemeli az írásképp szögletes karakterét, amelyet igen régi jegynek tart. Sajnálatos módon azonban nem foglalkozik olyan betűk vizsgálatával, mint a φ és a ψ , holott ezek paleográfiai jelentősége igen nagy. Scsepkin a régi óbolgár nyelvemlékek egyik fontos vonásának tartja, hogy a fenti két graféma egyike sem "lóg ki" a sorból, mindkét betű alsó része /a függőleges vonás/ rajta van a vonalazáson.¹³ Ezt a lényeges megállapítást éppen egy nyugat-bolgár nyelvemléken mutatja ki,¹⁴ a szintén egyjeres Dobromir-evangéliumon. Az evangélium bolgár kiadásának előszavában a szóban forgó grafikai sajátosságot B. Velcseva is kiemeli

mint a kronológia megállapításában fontos tényezőt.¹⁵ Mint ismeretes, a Dobromir-evangéliumot a szlavisták többsége elsősorban nyelvi és nem paleográfiai jelei alapján -- XIX. századnak tartotta és tartja /V. Jagić, K. Mircsev, M. Altbauer, B. Velcseva/, míg azonban Velcseva szerint késői óbolgár nyelvemlékről van szó, Altbauer a legkorábbi középbolgár nyelvemléknek tekinti azt.¹⁶ Mindenesetre a u és w grafémák írásképe jelentős eltérést mutat a Dobromir-evangéliumhoz képest a Kodov-féle töredékben. Ebben ugyanis mindkét írásjel alsó, függőleges vonása túlnyúlik a soron, ami viszont arra enged következtetni, hogy a triódion későbbben íródott, mint a legkorábbi középbolgár /vagy késői óbolgár/ triódionrészlet. Természetesen a paleográfia adta információkat nem tekintjük sem perdöntőnek, sem önmagában véve elegendőnek, ezért következő lépésként felvázoljuk a kétlapos töredék helyesírási jellegzetességeit.

A helyesírás jellege

H. Kodov rövid orthográfiai leírásában megállapítja, hogy a nyelvemlék helyesírása rendkívül leegyszerűsített, a nyelvben az alighanem egyedülálló. Megemlíti továbbá néhány szokatlan sajátosságot, ezekre azonban nem ad semmiféle magyarázatot. Úgy gondoljuk, érdemes ezt az elemzést kibővíteni és a

jelenségek fonetikai okait feltárni. Ennek érdekében kiindulásként összefoglaljuk a nyelvemlék helyesírási sajátosságait: 1. az *ʰ* kizárólagos használata, 2. a jésített magánhangzók teljes hiánya, 3. az *h* és *z* grafémák helyén mindenütt *h* szerepel, 4. a *ja* hangkapcsolatot vagy *ʰ*, vagy egyszerűen csak *h* jelöli, 5. *z* helyett egyszer *oh* áll, 6. a *ʰ* grafémát *ov* helyettesíti, 7. az *u* hang jelölésére két graféma szolgál: *ov* és *ʰ*, 8. az *o* hang kétféle jelölése: *o* és *w*, 9. *ur* helyett mindenütt *u* áll, 10. az *h* helyett két ízben *ʰ* van, 11. a *trət*, *tlət* írásmód, 12. az *-l*-epentheticum helyes használata, 13. gyakori *ʰ*-betoldás, 14. a titlók következetlen, funkció nélküli használata. Az egyes jelenségek pontos előfordulási helyeit az alábbiakban ismertetjük, a fonetikai vizsgálatok során.

Fonetikai motiváció

Az elől képzett redukált magánhangzó írásjelének kizárólagos használata a nyelvemlék preszlávi másolóiskolához való tartozását jelzi, bár a helyesírás fenti karakterisztikájából világosan kitűnik, hogy attól egyébiránt már lényegesen eltávolodott. Mindennek nem mond ellent a triódion-töredék nyugat-bolgár származása, mert a preszlávi iskola hatása már igen korán érződött a nyugati nyelvterületen, a

XIII. századra pedig egész Bulgáriában dominánssá vált, mint arra fentebb már utaltunk is. A nyelvemlék talán legjellegzetesebb vonása a α graféma teljes hiánya, helyette egy esetben ω íródik /A13/, mindenütt máshol pedig μ . Az ω írásmód már a legkorábbi kódexekben is előfordul, feltehetőleg délnyugati dialektális vonás.¹⁷ Ugyanakkor K. Mircsev rámutat arra, hogy a szóban forgó írásmód a XIII. századtól kezdve általánossá válik, nincs kizárva, hogy a görög helyesírás hatására. Erre az időre ugyanis a α hangértéke egybeesett az μ kiejtésével, vagyis ugyanazt a magánhangzót jelölte, mint a görögben az ω .¹⁸ Mivel szövegünkben minden más helyen μ áll az α helyén, valóban arra következtethetünk, hogy a másoló dialektusában ekkor már nem létezett az α fonéma. Ami a beszélt nyelvet illeti, a XIII. században már a legtöbb makedón dialektusban i -t ejtettek az α helyén, ami szorosan összefüggött a lágy mássalhangzók megkeményedésével.¹⁹ Érthető, hogy mindez csak később tükröződött a helyesírásban, mégis előfordulnak, ha nem is nagy számban, olyan viszonylag korai nyelvemlékek, amelyek már az új kiejtési norma szerint íródtak. Sz. Mladenov például említést tesz egy XIII. századi bolgár octoichosról, amelyben az α graféma semmiféle változata nem fordul elő, helyette μ íródik minden esetben,²⁰ akárcsak a triódion-töredék esetében. Ennél régebbi, hasonló tulajdonságokkal rendelkező írott emlékekről azonban nincs tudomásunk. Hasonlóképpen ismeretlen vonás az

óbolgár nyelvemlékekben a jésített magánhangzók ligatúráinak teljes hiánya, akárcsak a titlő-jelek ilyen mérvű indokolatlan használata, amely ugyancsak egyik jellegzetes vonása a Kodov-töredéknek. Ami a *ḡ* és a *ḡa* hangkapcsolat keverését illeti, az egyike a középbolgár nyelvemlékek egyik legjellegzetesebb vonásainak /A13--14, A15, A20/.²¹ Két esetben előfordul, hogy az elől képzett nazális magánhangzó helyett is *ḡ* áll, vagy állott, csak később javították ki /A16--17, illetve A6/. Minden valószínűség szerint ez a jelenség az *ḡ* graféma jelölte óbolgár hang megváltozott kiejtésére, denazalizációjára utal.²³ A makedón nyelvemlékek között erre a grafikai normára legkorábban a XII. század végéről, a XIII. század elejéről találunk példákat.²³

A redukált magánhangzó jelölésére szolgáló graféma használatáról a következőket állapíthatjuk meg: a/ a gyenge helyzetben lévő redukált kiesése öt esetben /A4, A13, B1, B2, B9/, b/ az erős helyzetben lévő redukált minőségi változása /vokalizációja/ nyolc esetben, ebből a hátul képzett redukálté egy esetben /A4, A4--5, A11, A18, B4, B5, B6--7, illetve B7/, c/ etimológiailag indokolatlan jer-betoldások tizenegy esetben /A10, A10, A12, A15, A1-, A18, A19. A22. A23, B6, B7/. Mircsev az utóbbi jelenséget a gyenge helyzetben lévő redukáltak kiesésével magyarázza, a gyakori előfordulást a középbolgár nyelvemlékek egyik sajátosságának tartja, különösen annak egyes altípusait.²⁴ Míg a szóban forgó jelenség az óbolgár

nyelvemlékekben csak idegen szavakkal kapcsolatban fordul elő, addig a mi esetünkben tizenegyből tízszer eredeti bolgár szavakban figyelhető meg, mindenképpen középbolgár helyesírási norma tükröződéseként.

A triódion-töredék egyik fontos fonetikai vonása a lágy mássalhangzók megkeményedése, amely számos esetben tükröződik a grafika szintjén is. Elsősorban a jésített magánhangzók hiánya enged erre következtetni, valamint az a tény, hogy az *а* és az *я* fonémák egybeestek. Mindezt alátámasztja a *ноуѣ* írásmód is *нотѣ* helyett /B9/, annál is inkább, mivel az *л'* viszonylag későn keményedett meg, legalábbis a többi mássalhangzóhoz képest.²⁵ Ugyancsak a megkeményedésről tanúskodik az is, hogy az elől képzett nazális helyén két ízben az *ѣ* graféma szerepel /A2, A3/. A mássalhangzók depalatalizációja a többi bolgár dialektusnál jobban megfigyelhető a nyugati, elsősorban a makedón dialektusokban,²⁶ ezekben korábban is játszódott le, bizonyos hangok /*ѣ*, *ѣ*/ azonban ott is csak a XIII. századra keményedtek meg.²⁷ A már relatíve korábban lejátszódott *ѣ*→*ѣ* változást A. Vaillant szintén középbolgár jelenségnek tartja.²⁸

Két esetben találkozhatunk asszimilációval, mind a kétszer ugyanannak a morfémának a hasonulásáról van szó: *ѣ* /*отѣ* helyett, A21, B5/. Feltehetőleg a népnyelv beszűrődését jelzi ez az írásmód. Ennél azonban lényegesen fontosabb jelenség a magánhangzók kontrakciója, amelyről a későbbiekben, a

morfológiai rendszer felvázolásakor szólnunk bővebben. Egyelőre a fonetikai jegyek összegzésével annyit állapíthatunk meg, hogy a triódion minden valószínűség szerint nem ó-, hanem középbolgár nyelvmemlék.

Morfológiai sajátosságok

Mint látni fogjuk, a nyelvmemlék-töredék alaktani jellemzői meg fogják erősíteni a paleográfiai és a fonetikai adatokat. A következőkben elsősorban azokra a vonásokra igyekezünk majd kitérni, amelyek útbaigazítással szolgálhatnak a triódion megírásának idejére vonatkozólag. Á. Kodov a morfológiai sajátosságok közül egyedül annyit említ meg, hogy a melléknevek és a participiumok mindenütt összevont, kontrahált formában szerepelnek, ezt azonban csak annyiban ítéli fontosnak, amennyiben azok ugyancsak a nyelvmemlék délnyugati származását bizonyítják.²⁹ Úgy véljük azonban, hogy a kontrakció következetes alkalmazása nemcsak a keletkezés idejéről, hanem a keletkezés helyéről is ad bizonyos felvilágosításokat. Az ún. pronominalis melléknevek a következő esetekben fordulnak elő szövegünkben: Nsg сѣи /A2, A3, B3, B4/, крѣстьни /A5/, лѣнни /A14/, поворѣни /A14--15/, триудѣни /B4/; Gsg шкѣтнѣго /A15/, арѣзнѣго /B2/; Isq постѣннѣ /A4/; Lsg прѣдстоѣннѣ /A1--2/, зѣннѣ /A1/; Gpl пригѣвожденнѣх /B6/; Dpl противѣннѣх /A8--9/. Az összevonások ilyen bősége

és változatossága nemcsak a régi egyjeres,³⁰ hanem az óbolgár nyelvemlékekben általában is példa nélkül áll.³¹

Előfordul a töredékben egy érdekes Lsg f. alak: всечен вселенном, amelynek -он végződése ugyancsak középbolgár eredetű. A melléknévvégzódések átalakulása igen késői folyamat, amely csak a XIV. században kezd általánossá válni.³² A XII-XIII. századból származó ún. Orbelszki triódionban, amely Kodov szerint ugyanarról a glagolita eredetiről készült, mint a kétlapos töredék,³³ ugyanezen a helyen még a helyes - ѣн végződés szerepel. A participiumok esetében is megfigyelhető a végzódések megváltozása, amennyiben a Npl m.-ban az óbolgár -e szuffixum helyett két ízben -н található: прѣдлежащи /A3/, въсѣхвааащи /A12/. Bolgár történeti nyelv-tanában Mircsev az - н/н/ végződésről azt írja, hogy az a középbolgár nyelvemlékekben gyakran előfordul, az általa említett példák egyike sem régebbi azonban XIII. századinál.³⁵ Első pillantásra meglepő a legrégebbi óbolgár emlékekre jellemző Part. praet. activi I. archaikus forma előfordulása szövegünkben: оуловльа /A15/. Mircsev azonban -- imént említett nyelv-tanában -- megállapítja, hogy a középbolgár emlékekben lépten-nyomon előfordul a participiumoknak ez a ritka típusa is, amely egyébként a népnyelvben már elvesztette életszerűségét.³⁴ Erre utal az a tény is, hogy a szóban forgó melléknévi igenév nem a nyelv-tanilag helyes esetvégzódéssel / оуловльаа / szerepel.

A névmási használat egyik jellegzetessége az Asg f. alak, a várt ra helyett. A szokatlan accusativusi alak a középbolgár emlékekben más esetformák hatására jött létre, ez sem óbolgár jelenség tehát.³⁷

Az egész szövegre jellemző ezen kívül az esetek és eset-
végzések következtlen, hibás használata, amit nem lehet
egyszerűen a másoló elírásának tekinteni. Pl.: ВЪСЪХ АРЕБАГО
/B2/.

A triódion-töredék B oldalának alsó részében található egy rövid, glagolita írással lejegyzett mondat, amellyel itt részletesen nem foglalkozunk, elsősorban rövideége miatt /mindössze négy szóból áll/, másrészt pedig azért, mert keletkezéséről csak annyit állapíthatunk meg biztosan, hogy a cirillbetűs töredék után íródott /ez világos a szöveg elhe-

lyezéséből/. H. Kodov szerint, aki paleográfiai eszközökkel részletesen megvizsgálta a bejegyzést, kétségtelen, hogy az a régi szögletes glagolita grafikát tükrözi.³⁷ Ennek ellenére az a tény, hogy a mindössze négyszavas mondatban, amely cirillbetűs átírásban a következő: *попе аѡагославе злѣ створишѣ*, két helyen is megfigyelhető a redukáltak kiesése /злѣ, створишѣ/, a jelen idő egyes szám második személyben álló igealak pedig a késői középbolgár nyelvemlékekre jellemző - шѣ végződéssel szerepel /- шѣ helyett/,³⁸ mindenképpen a bejegyzés késői eredetére utal.

Úgy gondoljuk, hogy elsősorban a nyelvi elemzés segítségével, de a paleográfiai adatokkal nem ellentmondásban sikerült olyan új információkat feltárnunk, amelyek egybehangzóan azt bizonyítják, hogy a Kodov-töredék nem óbolgár, hanem középbolgár nyelvemlék, minden valószínűség szerint a XIII. századból.

Jegyzetek

¹ B. Conev. Klasszifikacija na bǎlgarskite knižovni pametnici ot najstaro vreme do kraja na XVI vek. Godišnik na Sofijskija Universitet za 1904/5 godina. Sofija, 1905. B. Conev. Opis na rǎkopisite i staropečatnite knigi na Narodnata

biblioteka v Sofija, I.--II. Sofija, 1910--23.

- ² H. Tóth I. K izučeníju odnojerovyx pamjatnikov XI v.: *Studia Slavica Hung.* XXIV. Budapest, 1978. 231.
- ³ I. Gălăbov. Starobălgarski ezik s uvod v slavjanskoto ezikoznanie. Sofija, 1980. 29--33.
- ⁴ I. Gălăbov. La rotonde de Syméon dans l'histoire du vieux bulgare littéraire: *Byzantinoslavica*. No. 18. 1967. 98--117.
- ⁵ I. Gălăbov. Starobălgarski ezik... p. 32.
- ⁶ H. Tóth I. i.m. 235--236.
- ⁷ I. Gălăbov. Starobălgarski ezik... 31.
- ⁸ U. o. 78--79.
- ⁹ H. Kodov. Fragment ot Starobălgarski răkopis s glagoličeska pripiska. "Kliment Oxridski", II. Sofija, 1966. 121--131.
- ¹⁰ U. o. 121--122.

- ¹¹ V. N. Ščepkin. Russkaja paleografija. Moskva, 1967. 127.
- ¹² K. Kodov i. m. p. 124.
- ¹³ V. N. Scepkin i. m. p. 110.
- ¹⁴ U. o. 123.
- ¹⁵ Dobromirovo evanġelie. Bālgarski pametnik ot načaloto na XII. vek. Podgotvi za izdavane Bojana Velčeva. Sofija, 1975. 15.
- ¹⁶ M. Altbauer, Dobromirovo evanġelie. Kirilski spomenik ot XII v., I. Skopje, 1973.
- ¹⁷ I. Ġalābov. Starobālgarski ezik... p. 130.
- ¹⁸ K. Mirčev. Istoričeska gramatika na bālgarskija ezik. Sofija, 1978. 35.
- ¹⁹ B. Koneski. Istorija na makedonskiot jazik. Skopje, 1965. 34.
- ²⁰ S. Mladenov. Istorija na bālgarskija ezik. Sofija, 1979. 119.

- 21 K. Mirčev^v i. m. 133.
- 22 U. o. 113--114.
- 23 B. Koneski i. m. 35.
- 24 K. Mirčev^v i. m. 147--148.
- 25 U. o. 151.
- 26 U. o. 150.
- 27 B. Koneski i. m. 53.
- 28 A. Vajan /A. Vaillant/. Rukovodstvo po staroslavjanskomu
jazyku. Moskva, 1952. 38.
- 29 H. Kodov i. m. 124.
- 30 H. Tóth I. i. m. 235--236.
- 31 A. Vaillant i. m. 146.
- 32 K. Mirčev^v i. m. 177.

33 H. Kodov i. m. 125--126.

34 K. Mirčev i. m. 237.

35 U. o. 236.

36 U. o. 184.

37 H. Kodov i. m. 126--127.

38 K. Mirčev^v i. m. 210.